

‘In een zacht suizende extaze’

Morfinisme en morfinomanie in decadent Parijs, een iconografie

JOS TEN BERGE

‘Zij brachten haar des nachts, zolang zij nog wakker lag, in een zacht suizende extaze, waarin zij van haar kussens, uit haar lakens scheen op te zweven langs deinende, blauwe luchtstromen, die haar als golven wiegelden’. Zo beschreef Couperus in 1889 de werking van de morfinedruppels die de aan slapeloosheid lijdende Eline Vere van een Brusselse arts had weten los te praten en waarmee ze uiteindelijk, na nog veel meer kwellingen, zelfmoord pleegde.¹ Frederik van Eeden gaf morfine in zijn *Van de koele meren des doods* van 1900 een andere rol. Hij liet de al even welgestelde en neurasthenische Hedwig Marga de Fontayne in Parijs vervallen tot verslaving en prostitutie, niet om haar een ellendige dood te laten sterven, maar om haar hierop volgende loutering des te beter uit te laten komen. ‘Zou ik al verstompen?’, zo vroeg Hedwig zich af in haar Parijse dagboek, om dat idee snel van de hand te wijzen met een wat cryptisch: ‘Maar misschien is ’t door ’t mooie weer, en door 5 S. die ik van morgen nam.’² Of Couperus en Van Eeden wisten dat zich in toenmalig Parijs een ware morfinerage afspeelde, en dat de drug daar veel meer was dan een instrument van zelfmoord of verstomping, is onbekend, maar biedt een interessante achtergrond bij hun geschriften.

Morfinomanie

Morfine is een opiumderivaat dat voor het eerst werd geïsoleerd in Duitsland in 1803 en werd vernoemd naar Morfeus, god van de slaap. De drug kwam pas in zwang tijdens de Amerikaanse burgeroorlog en, in Europa, tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870, toen de Duitse legers het niet alleen gebruikten om de

1 Louis Couperus, *Eline Vere: Een Haagse roman* (Amsterdam 1951), 362-63. Volgens Frédéric Basset, *Louis Couperus: Een biografie* (Amsterdam 1987), 122-23, ontleende Couperus het morfinemotief aan Ibsens *Spoken* (1881), waarin de reddelose jongeman Oswald zich het leven beneemt door een flesje morfine (van een Parijse dokter) leeg te drinken.

2 Frederik van Eeden, *Van de koele meren des doods* (Amsterdam/Antwerpen 1970), 228. Zie voor een ‘aanzet voor literaire spoorzoekers’ naar het druggebruik in de Nederlandse letteren Boudewijn Büch, ‘Proeve van een Inleiding tot het drug- en medicijngebruik in het 19e-eeuwse Nederland’, *De negentiende eeuw* 1 (1977) 2, 66-76, en ‘Druggebruik in de Nederlandse Literatuur van Bilderdijk tot Vinkenoog’, *Vrij Nederland* 30 september 1978, 22-35. Zoals Van Eeden zelf aangaf staat de letter S voorafgegaan door een getal in Hedwigs dagboekpassages voor het aantal ‘spuitjes’ dat zij nam (Büch sprak van ‘shots’), en geeft het plus-teken aan dat zij voor de verleiding is bezweken. Die verleiding betrof echter niet morfine, zoals Büch meende, maar die van prostitutie als een snelle manier om geld (voor morfine) te verdienen.

pijn van gewonden te verzachten, maar ook om vermoeide en gedeprimeerde soldaten weer op de been te helpen en, zogezegd, bij voorbaat pijnloos het gevecht in te sturen. Opiaten hebben namelijk zowel een pijnstillende als een euforiserende werking, een combinatie die door de inburgering van de term ‘verdovende middelen’ nog wel eens wordt vergeten.³ Al snel werd morfine ook aan Franse kant verwelkomd als panacee en wondermiddel tegen de meest uiteenlopende klachten, van schotwonden tot hoofdpijn. Kritische geluiden over de gevaren van verslaving werden, voor zover die er al waren, ruimschoots overstemd door enthousiaste lofredes van een even slecht geïnformeerde als onkritische medische stand. Het gevolg was dat deze ‘soldatenziekte’ zich zo snel verspreidde dat journalisten bijna onmiddellijk spraken van een ‘epidemie’.

Dat was niet eerder vertoond, al kan de negentiende eeuw, behalve als de eeuw van de industrialisatie, het kolonialisme, nationalisme, liberalisme en de opkomende burgerij, zeker ook worden getypeerd als de eeuw van de roes, zoals al eerder is betoogd.⁴ Het is de eeuw waarin romantisch georiënteerde schrijvers en kunstenaars de drugroes voor het eerst gaan onderzoeken als mogelijke inspiratiebron.⁵ En het is de eeuw waarin farmacologen tal van nieuwe, steeds werkzamer drugs ontwikkelen, de productie daarvan voor het eerst grootschalig wordt aangepakt, het gebruik zich dientengevolge door alle lagen van de samenleving verspreidt, en de zorg daarover zich voor het eerst uitkristalliseert in wetgeving. Roesmiddelen waren er te over en vrijelijk verkrijgbaar: Behalve alcohol en het wat exclusievere absint voor volk en bohème, waren er tal van opiumpreparaten zoals laudanum, coca-drankjes zoals Vin Mariani, alsmede chloraal, veronal, kamfer, hasjesj, goedkope ether en dure cocaïne.

De eerste waarlijk grootschalige drugmode, na het vluchtige enthousiasme voor lachgas in het Engeland rond 1800 en voor hasjesj in het Parijs van de jaren veertig, betrof echter morfine.⁶ Voor het eerst verlieten roesmiddelen de beperkte kringen van romantische schrijvers en kunstenaars met een smaak voor het exotische, en werd druggebruik een zichtbaar onderdeel van het dagelijkse leven. Volgens Arnould De Liedekerke, in zijn *La belle époque de l’opium* (1984), was morfine de eerste drug die tot de algemene zeden ging behoren, en afgaande op medische, literaire en journalistieke bronnen lijkt dit inderdaad het geval te zijn geweest in het Parijs van de jaren 1880 en ’90, en wellicht ook elders.⁷ Zo consta-

3 Zie over de werking van morfine ook mijn ‘Tussen twee vuren: Opiaten in leven en werk van Ernst Ludwig Kirchner, Jean Cocteau en Andreas Walser’, *Jong Holland* 14 (1998) 1, 41-50.

4 John Frederick Logan, ‘The Age of Intoxication’, *Yale French Studies* 50 (1974), 92. Zie ook Boudewijn Büch, ‘De geopiaceerde wereld van Willem Bilderdijk’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1980-1981* (Leiden 1982), p. 27.

5 Dit artikel vloeit voort uit mijn proefschrift *Drugs in de kunst: Van opium tot LSD, 1798-1968* (Vrije Universiteit, Amsterdam 2004). Zie over het ontstaan van een verband tussen drugs en kunst ook mijn “‘Wanneer de roes de elleboog voortdrijft’: Het ontstaan van een artistieke interesse in drugs”, *Groniek* 31 (1997) 138, 36-48.

6 Zie over de hasjesjvraag mijn ‘Delacroix, Baudelaire en de hasjesjclub: Drugs en de roes in leven en denken van Eugène Delacroix en Charles Baudelaire in het Parijs van de jaren 1840’, *Jong Holland* 11 (1995) 3, 22-30.

7 A. de Liedekerke, *La belle époque de l’opium* (Parijs 1984), 83 en passim.

teerde farmacoloog Levi Levinstein in zijn *La Morphinomanie* van 1880 dat, behalve veel medici en medisch personeel (met toegang tot de medicijnkast), ook tal van politici, militairen, wetenschappers, acteurs, schrijvers en kunstenaars morfinist waren, overigens zonder dat hun prestaties daar onder leden, zo meende hij.⁸ Vooralsnog geen reden tot zorg dus.

Maar al snel werd morfine ook een modedrug, vooral populair in mondaine, intellectuele en aristocratische kringen. Het gebruik van de in 1853 door Charles Pravaz ontwikkelde injectienaald gaf de drug een modern en medisch aura dat gunstig afstak tegenover de volkse banaliteit van het zich bedrinken. Als *la fée grise* werd morfine de elitaire tegenhanger van *la fée verte*, de al wat oudere bijnaam van absint, al daalde ook morfine, zoals zovele drugs, juist door haar elitaire status, snel af naar lagere sociale regionen, vooral die van de demi-monde. In navolging van Levinsteins terminologie maakten artsen toen al snel onderscheid tussen een medisch legitiem 'morfinisme' en een hedonistisch geïnspireerde 'morfino-manie'. Het eerste was acceptabel, want medisch verantwoord, het tweede een 'vice' die volgens sommigen binnen enkele jaren proporties aannam die vergelijkbaar waren met die van alcoholisme en absintisme.⁹

Begin jaren 1880 begon de pers alarmerende berichten te schrijven over de nieuwe mode. In 1882 onthulde *le Temps* dat de 'morphiomanie' [sic] bezig was een ware mode te worden onder de hogere klassen, met dames die elkaar gouden en zilveren injectienaalden cadeau deden.¹⁰ Al snel werd ook een verband gelegd met de kunsten. In 1884 weet Frédéric Gilbert in *le Gaulois* de nieuwe rage aan het uit Engeland overgewaaide estheticisme, en wel omdat de injectienaald de Engelse prerafaëlieten zeer 'dierbaar' zou zijn.¹¹ Nog twee jaar later schakelde *le Figaro* morfinomanen gelijk met de wagnerianen, wellicht omdat het een Duitse vinding betrof, of anders omdat Baudelaire in Wagners *Tannhäuser* 'les vertigineuses conceptions de l'opium' had herkend, of omdat het gedrag van sommige personages in diens opera's (zoals dat van de naar Isolde smachtende Tristan) de indruk wekte van verslaving en/of ontwenning.¹² De

8 L. Levinstein, *La Morphinomanie* (Masson 1880), 11. De Liedekerke (noot 7), 91-92, noemt onder meer kanselier Bismarck, generaal Boulanger en Parijs' politieprefect Lépine, psychiater Jean-Martin Charcot, actrice Sarah Bernhardt en schrijvers en dichters als Alphonse Daudet, Stanislas de Guaita, Edouard Dubus en Laurent Tailhade. Jules Verne wijdde in 1886 een sonnet 'A la morphine', nadat hij de drug had leren kennen ten gevolge van een ongeluk. Couperus en Van Eeden behoorden waarschijnlijk niet tot de ingewijden, maar Multatuli en Slauerhoff staan wel bekend als morfinist (zie Büch, noot 2).

9 De Liedekerke (noot 7), 90-91. Vergelijk Paul Brouardel, *Opium, morphine et cocaïne* (Parijs 1906), 54-57.

10 *Le Temps*, 30 augustus 1882, geciteerd door De Liedekerke (noot 7), 89 en 98.

11 F. Gilbert, 'Les Morphinées', *le Gaulois*, 28 juni 1884, geciteerd door Emilien Carassus, *Le Snobisme et les lettres françaises de Paul Bourget à Marcel Proust 1884-1914* (proefschrift Université de Paris, 1966), 431.

12 Albert Milhaud, *le Figaro*, 22 mei 1886, geciteerd door De Liedekerke (noot 7), 104. Zie Baudelaires 'Richard Wagner et Tannhäuser à Paris' (1861), in *Oeuvres complètes* (Parijs 1975-76, red. Cl. Pichois), II, 785 (duizelingwekkende concepties van de opium). De morfinomane interpretatie van *Tristan und Isolde* (1865) werd later nog eens opgedist door de nationalist Léon Daudet in zijn *L'Homme et le poison* (Parijs 1925), 27. Eerder, in zijn *La Lutte: Roman d'une guérison* (Parijs 1907), had de ook antisemitische Daudet, die als aankomend arts heel wat te stellen had gehad met de verslaving van zijn vader, Alphonse Daudet, het morfinisme gepersonifieerd als onschuldig jong katholiek meisje, en de verwerpelijke en immorele morfinomanie als Jodin.

belangrijkste artistieke connectie werd echter in Parijs zelf gevonden, onder de decadenten.

Le poète à la Pravaz

In het voorjaar van 1885 gaf criticus Paul Arène in *Le Gil blas* de volgende typering van de decadente dichter: 'Voici bientôt deux mille ans que les jeunes poètes de Rome, décadents sans le savoir, se bourraient de cumin pour avoir une tête fatale et pâle. Maintenant, c'est le tour de la morphine: un nourrisson des Muses qui se respecte doit porter sur lui, au lieu de lyre, une petite seringue de Pravaz.'¹³ Wat deze dichters nastreefden, zo meende Arène, was het in persona demonstreren van het verval waarin de beschaving zou verkeren. Aanleiding en model voor deze typering was de dichter en occultist Stanislas de Guaita, een fervent baudelairiaan die rond 1880 was begonnen met het propageren van druggebruik en wiens poëzie is vergeven van de verwijzingen naar drugs. In zijn *La Muse noire* van 1883 verheerlijkte hij hasjiesj en opium en beschreef hij 'La Morphine' als een maîtresse wier liefkozingen goed zijn 'pour cuver l'extatique ivresse'. Hiermee doelde hij waarschijnlijk niet op artistieke inspiraties, getuige een ander gedicht: 'Vous frayez rarement avec la Muse sainte, Lévités raffinés de l'Artificiel! [...] Peut-être que la Muse, étant chaste et sereine, Se refuse à descendre en vos réduits obscurs: Elle a peur de salir, à la mousse des murs, Les plis immaculés de sa robe qui traîne.'¹⁴

Het was de publicatie van Guaita's *Rosa mystica* op 9 april 1885, met gedichten van dezelfde strekking, die Arène ertoe bracht de injectienaald tot het attribuut van de decadente dichter te verklaren. Op 6 augustus sloeg zijn collega Paul Bourde in *le Temps* een nog sarcastischer toon aan: 'La santé étant essentiellement vulgaire et bonne pour les rustres, il [le décadent] doit être au moins névropathe. [...] Si la nature aveugle s'obstine à faire circuler dans ses veines un sang banalement vigoureux, il a recours à la seringue de Pravaz pour obtenir l'état morbide qui lui convient. Alors "les splendeurs des songes transcendants" s'ouvrent devant lui, il s'arrange extatiquement une existence factice à son gré.'¹⁵ Hierop voelden Anatole Baju, oprichter van het tijdschrift *Le Déca-*

13 Het is bijna tweeduizend jaar geleden dat de jonge dichters van Rome, decadent zonder het te weten, zich volstopten met komijn om een fataal en bleek uiterlijk te krijgen. Nu is het de beurt aan de morfine: een voedster van de Muzen die zichzelf respecteert, moet in plaats van een lier een kleine injectienaald bij zich dragen. P. Arène, 'Les Décadents', *le Gil blas*, 17 mei 1885, 1-2.

14 Om de extatische roes te doen gisten / U verkeert maar zelden met de heilige Muze, verwijnde Levieten van het Kunstmatige! [...] Misschien dat de Muze, kuis en sereen, Weigert af te dalen tot uw duistere achterkamertje: Zij is bang de onbezoedelde plooien van haar sleep, te bevullen aan de bemoste muren. S. de Guaita, 'La Morphine' (1883) en 'Nivea. – Casta. – Serena.' (1883), opgenomen in *De Liedekerke* (noot 7), 237.

15 Aangezien gezondheid eigenlijk vulgair en alleen maar goed voor lomperikken is, moet hij op zijn minst neuropaat zijn. [...] Als de natuur volhardt in het doen circuleren van gewoon krachtig bloed in zijn aderen, dan behelpt hij zich met de naald van Pravaz om de morbide toestand te verkrijgen die hem toekomt. Dan doemen "de schitteringen van transcendente dromen" voor hem op en scheidt hij in ex-

dent, en Guaita's vriend Jean Moréas, pleitbezorger der symbolisten, zich groeopen te protesteren. 'Que M. Bourde se rassure', schreef Moréas, 'les décadents se soucient fort peu de baiser les lèvres blêmes de la déesse Morphine; ils préfèrent boire dans de solides verres que dans le crâne de grand-mère.'¹⁶

Maar het tij van de beeldvorming viel al niet meer te keren. Toen in 1890 een wetsvoorstel werd ingediend om morfineverslaafden te kunnen arresteren, publiceerde *le Gaulois* een artikel over vijf mogelijke oorzaken van de morfinomanie, te weten: maladie, spleen, le coeur, snobisme, en curiosité. Het portret dat de anonieme auteur schetste van een typisch snobistische morfinomaan was duidelijk gemodelleerd naar Guaita als 'poète à la Pravaz':

Vingt-cinq ans. Poète. A lu les *Paradis artificiels* de Baudelaire; les *Confessions d'un mangeur d'opium* de Quincey. A cru dès lors indispensable à sa gloire future de s'imprégner d'alcool, d'opium, de haschich et autres stupéfiants. A bout d'impressions rares – oh! très rares – s'est rabattu sur la morphine. Chaque fois qu'il se pique, croit accomplir un acte de génie et travailler pour l'Oeuvre futur. Prépare une plaquette dédiée à la Divine et Subtile Morphine, avec dessins effrayants, tirage de luxe et néant de pensée. A pour sa seringue de Pravaz des vénéra-tions d'apothicaire. Se dit fin-de-siècle – n'est qu'abruti.¹⁷

Met Guaita liep het slecht af. In 1886 verloor hij de levendige eruditie die hem populair had gemaakt en leefde hij het leven van een aan lager wal geraakte verslaafde, bedelend om geld, geplaagd door migraine en niet meer in staat tot schrijven. Een poging om zijn verslaving te breken met behulp van cocaïne-injecties faalde jammerlijk toen hij begon te hallucineren dat hij door ratten werd opgegeten. Hij stierf 1897 aan een overdosis, zesendertig jaar oud en achtervolgd door aantijgingen als zou hij met zijn bekeringsijver tal van vrienden en volgelingen in hetzelfde verderf hebben gestort. Adolphe Retté verklaarde later dat Guaita hem en medeoccultist Édouard Dubus stiekem in champagne opgeloste morfine had gevoerd en dat Dubus' voortijdige, ellendige dood en reputatie als morfinomaan geheel op conto van Guaita's occulte drugspraktijken kwamen.¹⁸

tase een kunstmatig bestaan voor zichzelf. P. Bourde, 'Les Poètes décadents', *le Temps*, 6 augustus 1885, geciteerd door Noël Richard, *A l'aube du symbolisme* (Parijs 1961), 229-30.

16 Laat de heer Bourde gerust zijn, de decadenten voelen weinig behoefte de bleke lippen van de godin Morphine te kussen; zij drinken liever uit stevige glazen dan uit de schedels van hun grootmoeder. J. Moréas, 'Les Décadents', *Le Dix-neuvième siècle*, 11 augustus 1885, geciteerd door Richard (noot 15), 230.

17 Vijfentwintig jaar. Dichter. Heeft *Les Paradis artificiels* van Baudelaire en de *Confessions of an English Opium-Eater* van De Quincey gelezen. Gelooft daarom dat zwelgen in alcohol, opium, hasjiesj en andere drugs onontbeerlijk is voor zijn toekomstige roem. Als laatste van zeldzame indrukken – oh! hoe zeldzaam – neemt hij zijn toevlucht tot de morfine. Iedere keer dat hij zich injecteert gelooft hij een geniale daad te stellen en te werken aan het toekomstige Oeuvre. Bereidt een plaquette voor gewijd aan de Goddelijke en Subtiële Morphine, met angstaanjagende beelden, in luxe uitvoering, zonder enige bedoeling. Heeft voor zijn injectienaald de verering van een apotheker. Noemt zichzelf fin-de-siècle – is niets dan afgestompt. Anon. ('Tout-Paris'), 'Bloc-Notes Parisien: Morphinomanes', *le Gaulois*, 12 maart 1890, 1.

18 De Liedekerke (noot 7), 113-19 en 236-37. Zie verder A. Retté, *Le Symbolisme: Anecdotes et souvenirs* (Parijs 1903), 58, of diens *Au Pays de lys noirs* (Parijs 1913), 31-37, en Ernest Raynaud, *La Mêlée symboliste* (Parijs 1922), II, 91-109.

Zo kwam de morfinomanie in 1885 op straat te liggen, om vervolgens in zowel het roddel- en sensatiecircuit als in serieuzere, medische kringen te worden opgeblazen tot ongeloofwaardige proporties. Als we sommige bronnen mogen geloven, was inmiddels heel chic Parijs ten prooi gevallen aan de grijze fee. In mei 1885 wist dokter Paul Regnard al in de *Revue scientifique* te melden ‘qu’au moment même où je vous parle, s’empoisonne paisiblement le fameux *Tout-Paris*, et probablement aussi le *Tout-Londres* et le *Tout-Berlin*’ met morfine ‘pour tuer le temps, pour se désennuyer, pour remplir par des rêvasseries vagues le vide que laisse l’oisiveté dans l’existence des inutiles’.¹⁹ Het was ook in 1885, in november om precies te zijn, dat Van Eeden in Parijs een verslaafde prostituee ontmoette, Jeanne Fontaine genaamd, wier leven model zou staan voor de Parijse fase van dat van Hedwig Marga de Fontayne.²⁰ Zowel zijn Hedwig als Couperus’ Eline Vere kunnen, ondanks alle aandacht voor hun complexe zielenroerselen, tot dezelfde ‘nuttelozen’ worden gerekend.

Decadentie

In Parijs werden bovenal de decadenten tot het leger der nuttelozen gerekend. Al in zijn *Du Dandyisme et de Georges Brummell* van 1845 had Jules Barbey d’Aureville Brummells drankzucht niet als een teken van zwakte verklaard, maar als een aristocratische poging om te ontsnappen aan dat mengsel van verveling, lethargie en wanhoop dat Baudelaire *le spleen* zou noemen.²¹ Baudelaire ontwikkelde de pose van de dandy vervolgens tot een moderne aristocratie van de geest, als tegenpool van de extravagante bohémien en doortrokken van een pessimisme dat als excuus kon dienen om telkens weer nieuwe exquisite, kunstmatige en complexe sensaties op te zoeken. Drugs, door de meester zelf beschreven als ‘paradis artificiels’, pasten daar wonderwel bij.²² In zijn invloedrijke Notice voor de heruitgave van Baudelaire’s *Les Fleurs du mal* in 1862, schetste Théophile Gautier niet alleen de contouren van de decadente levenshouding en het perverse genoeg dat aan het cultiveren van onnatuurlijke genoegens kan worden beleefd, maar deed hij ook nog eens nostalgisch verslag van de hasjiesjclub als ‘des décamérons de poètes, d’artistes et de belles

19 [...] dat op ditzelfde moment waarop ik tot u spreek, het fameuze *Tout-Paris*, en waarschijnlijk ook het *Tout-Londres* en het *Tout-Berlin*, zich ongestoord vergifigen / om de tijd te doden, om de verveling tegen te gaan, om de leegte van het ledige bestaan der nuttelozen met vage mijmeringen te vullen. P. Regnard, ‘Les Poisons à la mode: la morphine et l’éther’, *Revue scientifique*, 2 mei 1885, 549-50, geciteerd door De Liedekerke (noot 7), 94-95.

20 Jan Fontijn, *Tweespalt: Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam 1990), 190-99. Overigens woonde Van Eeden in Parijs ook, net als Freud, een college bij van de vermaarde (en later zelf verslaafde) psychiater Jean-Martin Charcot (ibid., 185-86). Couperus ging pas na het verschijnen van *Eline Vere* naar Parijs, van oktober 1890 tot januari 1891: zie Bastet (noot 1), 140-43.

21 J. Barbey d’Aureville, *Oeuvres romanesques complètes* (Parijs 1966, red. J. Petit), II, 690, geciteerd door Ellen Moers, *The Dandy: Brummell to Beerbohm* (Lincoln 1978), 264.

22 Dit overigens ondanks het feit dat de in drugszaken immer ambivalente Baudelaire in zijn *Les Paradis artificiels* ook pleitte voor ‘morele hygiëne’.

femmes'.²³ De conservatieve criticus Sainte-Beuve zag toen de bui al hangen:

M. Baudelaire a trouvé moyen de se bâtir, à l'extrémité d'une langue de terre réputée inhabitable et par delà les confins du romantisme connu, un kiosque bizarre, fort orné, fort tourmenté, mais coquet et mystérieux, où on lit de l'Edgar Poë, où l'on récite des sonnets exquis, où l'on s'enivre avec le haschich pour en raisonner après, où l'on prend de l'opium et mille drogues abominables dans des tasses d'une porcelaine achevée.²⁴

Decadentie werd, althans in theorie, gemotiveerd door een walging voor het alledaagse bestaan zoals dat wordt geregeerd door domme biologische wetten en het vulgaire materialisme van de massa. De beschaving was al zo corrupt dat het einde ervan niet meer lang op zich zou laten wachten. Criticus Paul Bourget schreef dit pessimisme toe aan het besef van de discrepantie tussen wil en werkelijkheid: 'Une créature très civilisée', schreef hij in 1881 over Baudelaire, 'a tort de demander aux choses d'être selon son cœur' en beseft daarom maar al te goed dat hij gedoemd is tot *taedium vitae* of *ennui*. Geconfronteerd met een chronisch gevoel van zinloosheid zoekt de decadent wanhopig zijn toevlucht in een baudelairiaans *ailleurs*, in een 'n'importe où! pourvu que ce soit hors de ce monde!' Zonder hoop op enig waar paradijs, of die nu in God of in de Vooruitgang wordt gezien, kiest hij voor het kunstmatige paradijs.²⁵

Dit escapisme manifesteerde zich op vele manieren, maar drugs vormden zeker een makkelijke route om dat dubbele verlangen naar vergetelheid en nieuwe sensaties te bevredigen. Al wat de decadent zocht was enige opwinding om te ontsnappen aan een obsederend gevoel van déjà-vu, of anders een staat van anesthesie die het aardse bestaan zou doen vergeten. 'Ne plus sentir le poids de la vie et cependant ne pas mourir [...], ce serait le ciel sur la terre', aldus de heldin van *La Comtesse morphine*, in 1885, de eerste geheel aan drugs gewijde roman, van een zekere Marcel Mallat de Basidan.²⁶ De decadent drogeerde zich

23 Decameronen van dichters, schilders en mooie vrouwen. Th. Gautier, 'Notice', in Ch. Baudelaire, *Les Fleurs du mal* (Parijs 1868), 8, 25-26 en 55-67. Zie ook A.E. Carter, *The Idea of Decadence in French Literature 1830-1900* (Toronto 1958), 6-15, 131 en passim.

24 Baudelaire heeft een manier gevonden om, op de verste uithoek van een landtong die onbewoonbaar werd geacht en voorbij de grenzen van de bekende Romantiek, voor zichzelf een bizar paviljoen te bouwen, heel sierlijk en heel verwrongen, maar charmant en mysterieus, waar Edgar Poe wordt gelezen, waar verrijnde sonnetten worden voorgedragen, waar mensen zichzelf drogeren met hasjesj om er later over te praten, waar opium en duizend verfoeilijke drugs worden genomen uit kopjes van perfect porselein. Charles-Augustin Sainte-Beuve, 'Des Prochaines élections à l'Académie', *Le Constitutionnel*, 20 januari 1862, geciteerd door Claude Pichois en Jean Ziegler, *Baudelaire* (Parijs 1987), 449.

25 Een uiterst beschaafd mens weet heel goed dat hij de dingen niet kan vragen te zijn zoals zijn hart verlangt. P. Bourget, 'Baudelaire' (1881), in: *Essais de psychologie contemporaine* (Parijs 1993; eerste druk 1883), 9 en 12. Het maakt niet uit waar! als het maar buiten deze wereld is. Baudelaire, 'Any where out of the world' (1867), in *Oeuvres complètes* (noot 12), I, 356-57.

26 Om het gewicht van de aarde niet te voelen, en toch niet te sterven [...], dat zou de hemel op aarde zijn. M. Mallat de Basidan, *La Comtesse morphine* (Parijs 1885), geciteerd door De Liedekerke (noot 7), 75. Bijna twintig jaar later, in 1903, wil de held van de roman *La Mortelle impuissance*, van Georges Normandy en Charles Poinot, nog altijd hetzelfde. Omdat alcohol en zelfmoord oplossingen zijn voor sloebers en caissières, blijft hem maar een weg open: 'cette étrange vie de rêve perpétuel qui se rit de l'inutile action, des vains affairments des hommes, des destinées d'une société qui, sotté, méchante

niet uit medische noodzaak, noch uit bravoure, exotisme of semi-wetenschappelijke interesse zoals de hasjiesjeters van voorheen, maar om te ontsnappen aan *spleen* en *ennui*, bij wijze van langzame zelfmoord, aldus ook Jean Pierrot in zijn studie naar de Franse negentiende-eeuwse literatuur.²⁷

Het decadente nihilisme weerspiegelde zich ook in de keuze voor hardere drugs en effectievere wijzen van toediening. De karaffen laudanum en schoteltjes hasjiesjapasta werden vervangen door in laboratoria bereide poeders van uitsluitend werkzame bestanddelen en oplossingen die met de injectienaald veel efficiënter werden toegediend. Wat druggebruik verloor aan romantische en exotische connotaties, won het aan efficiency. Naar voorbeeld van Des Esseintes, de neurasthenische held van Joris-Karel Huysmans' roman *À Rebours* van 1884 – die overigens zo gevoelig was dat zelfs opium hem 'perturbations nerveuses intenses' gaf die hem irriteerden 'jusqu'à le priver de repos' – trok de ideaaltypische decadent zich terug uit het sociale leven om zich in eenzaamheid over te geven aan kunstmatige genoegens.²⁸ 'Toute la ménagerie décadente succombe avec entrain aux narcotiques et aux excitants', constateerde De Liedekerke, al viel het met die eenzaamheid wellicht wel mee, zo dacht hij ook, want 'si l'on en prend pas, du moins fait-on semblant'.²⁹

Snobisme

In werkelijkheid waren decadentie en druggebruik ook, of misschien wel vooral, een pose waarmee snobs hun afkeer van wereldse zaken etaleerden. Men droepte zich ook omdat het mode was. 'Chez les snobs le besoin a son origine moins dans la solitude du désespoir que dans le désir de participation et dans la lassitude des sens à l'affût d'impressions dont ils pensent retirer une factice originalité', aldus Emilien Carassus in zijn studie van het snobisme in de Franse literatuur.³⁰ Een scherp onderscheid tussen authentieke en snobistische decadenten valt natuurlijk moeilijk te maken, maar het valt ook moeilijk te ontkennen dat de meest geschikte drug om zich demonstratief en met stijl te distantiëren van de buitenwereld op dat moment morfine was, een drug die, in tegenstelling

et ridicule, lui avait appris à se désintéresser d'elle... (dat vreemde leven van eeuwig dromen dat glimlacht om alle zinloze activiteit en ijdele bedrijvigheid, om het lot van een domme, kwaadwillende en belachelijke samenleving die hem geleerd heeft zich niet in haar te interesseren ...), geciteerd door De Liedekerke (noot 7), 74. Vergelijk ook Van Eeden (noot 2, 238): "Er is leven dat dood is, en er is dood die leven is. Begrijp je dat?" "Zeker," zei Hedwig, "juist dat dode leven ontvlucht ik" "Juist. Maar zocht je ook den Dood die Leven is?"

27 J. Pierrot, *Merveilleux et fantastique: Une Histoire de l'imaginaire dans la prose française du romantisme à la décadence (1830-1900)* (proefschrift Université de Paris 1974), 633-40.

28 Intense zenuwstoornissen / dat hij er niet van kon slapen. J.-K. Huysmans, *À Rebours* (Parijs 1972), 215.

29 De hele decadente menagerie bezweek enthousiast voor de verdovende en opwekkende middelen / wie ze niet nam deed op zijn minst voorkomen van wel. De Liedekerke (noot 7), 81.

30 Onder snobs vindt de behoefte haar oorsprong minder in de eenzaamheid van de wanhoop dan in het verlangen mee te doen en de vermoeide zintuigen van indrukken te voorzien waaraan zij een schijn van originaliteit denken te ontlenuen. Carassus (noot 11), 430.

tot alcohol, ‘n’implique aucune idée de vulgarité, mais plutôt celle d’un raffinement élégant, d’une volupté de luxe’, aldus een roman uit 1898.³¹

Daar kwam bij dat drugs een zeker literair prestige hadden, zelfs de belofte van een nieuw soort kunst leken in te houden. De grote Baudelaire had de roes immers uiterst serieus genomen, en in navolging van zijn geschriften meenden sommigen dat ervaringen met drugs model konden staan voor een nieuwe kunst van symbolen en *correspondences*. ‘Oui, un art de haschisch et d’opium! Et pourquoi pas?...’, zo vroeg Bourget, schijnbaar zonder ironie, in 1889.³² Of hier werkelijk een bron van het symbolisme ligt laat zich moeilijk vaststellen, maar literatuurhistoricus Jacques-Henry Bornecque betoogde eens wel dat hasjesj in de jaren 1870 werd gezien als een demonstratie en waarborg dat een nieuwe poëzie op basis van het innerlijk kans van slagen had: de roes, of tenminste Baudelaires beschrijving daarvan, toonde immers aan dat de wereld inderdaad vol betekenis, synesthesie, *correspondence* en betovering kon zijn.³³ Hoe dan ook was refereren aan drugs verre van taboe. De jonge dichter-musicus Maurice Rollinat, bijvoorbeeld, plachte zich met defaitistische blik naar de piano te begeven om voor een enthousiast gehoor een van zijn quasi-baudelairiaanse versregels te declameren: ‘Oh! fumer l’opium dans un crâne d’enfant, Les pieds nonchalamment appuyés sur un tigre!’³⁴

En zo werd morfine in de jaren rond 1890 chic, modieus, artistiek en salonfähig, en wie huiverig was voor de praktijk kon ook met een bleek aangezicht en wereldvreemde blik de gewenste indruk van een gedrogeerde en geïnspireerde spiritualiteit wekken. Het Parijse saloncircuit, zo legde Maurice Talmeyr uit in zijn populaire *Les Possédés de la morphine* van 1892, is dermate uitputtend dat een man van de wereld het slechts met morfine kan volhouden: ‘une petite seringue, le soir, avant de passer son frac, le retape, le remet à neuf et lui redonne un vernis miraculeux. Il est le plus en train et le plus frais de tous les convives, rit, cause, lance des paradoxes, débite des galanteries, s’amuse, fait des mots, parade et ponte avec endiablement.’³⁵ Voor de snob is het zaaks gezien te worden, en zo ziet men ‘fleurir des salon d’un genre nouveau’, aldus De Liedekerke: ‘des clubs, des “cercles” en quelque sorte, entièrement dévolus à la morphine. Chacun apporte sa dose et les nécessaires rivalisent d’élégance. [...] Les stupé-

31 Geenszins vulgariteit, maar veeleer een elegant raffinement, een luxueus genot impliceert. Louis de Robert, *L’Envers d’une courtesane* (Parijs 1898), geciteerd door De Liedekerke (noot 7), 95 (en abusievelijk gedateerd op 1889).

32 Ja, een kunst van hasjesj en opium! en waarom niet?... P. Bourget, ‘Science et poésie’, in *Études et portraits* (Parijs 1889), 226-27.

33 J.-H. Bornecque, ‘Rêves et réalités du symbolisme’, *Revue des sciences humaines* 78 (1955), 5-23.

34 Oh, het roken van opium uit de schedel van een kind, de voeten losjes rustend op een tijger. M. Rollinat, ‘Le Fou’, in *Oeuvres II: Les Névroses* (Parijs 1972; eerste druk 1885), 295. Michel Herbert, *La Chanson à Montmartre* (Parijs 1967), 98-100.

35 Een klein spuitje, ’s avonds, voor hij zijn rokkostuum aandoet, lapt hem weer op, zet hem weer op de been en geeft hem weer een wonderbaarlijk aanschijn. Hij is het meest op gang en het meest sprankelend van alle gasten, lacht, keuvelt, schiet paradoxen af, debiteert hoffelijkheden, amuseert zich, is spitsvondig, pronkt en gaat er met duivels genoeg tegenaan. M. Talmeyr, *Les Possédés de la morphine* (Parijs 1892), geciteerd door De Liedekerke (noot 7), 93.

fians agrémentent les soirées élégantes. On s'en dit les mérites. On en compare les effets.³⁶

Het is niet helemaal duidelijk of De Liedekerke zich hierbij baseert op feiten of de contemporaine verbeelding. Wellicht dacht hij aan Alexandre Dumas fils, die morfine 'l'absinthe des femmes' noemde en zei zeven dameskransjes te kennen die zich in verschillende salons tot 'injectiekransjes' hadden ontwikkeld.³⁷ Wellicht dacht hij daarbij weer aan actrice Sarah Bernhardt die eens, in 1876, tijdens een opvoering van zijn *L'Etrangère*, onder invloed van morfine haar tekst vergat en wier verslaving niet onbekend was.³⁸ In ieder geval bestonden zulke kransjes zeker in de verbeelding. Nog in 1902 wees het *British Medical Journal* op een bericht in een populair weekblad over 'Morphine Tea Parties Given by Women', die als volgt werden beschreven: "The fashion, which is said to have originated in Paris, consists of the formation of what may be termed a morphine club. A number of ladies meet about 4 o'clock every afternoon, tea is served, servants are sent out of the room, the guests bare their arms and the hostess produces a small hypodermic syringe with which she administers an injection to each person in turn."³⁹ Morfine mag dan relatief weinig te bieden hebben in termen van esthetische of visionaire ervaringen, het was wel de eerste drug die een *lifestyle*, een literair genre en een nieuw type vrouw genereerde.

Morfineliteratuur

Drugmodes hebben vaak een min of meer vergelijkbaar verloop. In relatief kleine en besloten kring wordt een drug gecultiveerd als teken van exclusiviteit. Dit lekt uit, waarna buitenstaanders als journalisten, schrijvers en kunstenaars – meestal ook in die volgorde – opportunistisch gebruik maken van de geruchten om te zwelgen in roddel, sensatie en fantasie, meestal dunnetjes verpakt achter een façade van journalistieke objectiviteit en morele verontwaardiging. Couperus en Van Eeden steken zeer gunstig af bij de vooral tweederangs Franse auteurs die zich verlustigden aan uitvoerige beschrijvingen van meest vrouwelijke morfinomanen als maniakale egoïsten met een obsessie voor bizarre seks. De moraal bestaat hoofdzakelijk uit het identificeren van morfine met ze-

36 Men ziet een nieuw type salons, clubs, "kringen" in zekere zin, opbloeien, geheel ten prooi aan de morfine. Ieder brengt zijn dosis en wedijvert over de elegantie der benodigdheden. [...] Drugs luisteren de elegante soirees op. Men bespreekt hun merites, vergelijkt hun effecten. De Liedekerke (noot 7), 93.

37 Ibid., 92 en Jean-Louis Brau, *Histoire de la drogue* (Parijs 1968), 84, helaas zonder bronvermeldingen.

38 *Ma double vie: Mémoires de Sarah Bernhardt* (Parijs 1907), 407-408. Bernhardt kreeg haar morfine waarschijnlijk via haar latere man, de acteur Aristide Damala, die net als haar zus Jeanne verkeerde in kringen van morfinomane acteurs. Eens zou een gedroegerde Damala zelfs Bernhardts jurk van het achterwerk hebben gescheurd, op het podium.

39 Deze mode, waarvan men zegt dat zij in Parijs is ontstaan, bestaat uit het vormen van wat een morfineclub kan worden genoemd. Een aantal dames komt dagelijks samen om 4 uur 's middags, thee wordt geserveerd, bedienden worden de kamer uitgestuurd, de gasten ontbloten hun armen en de gastvrouw brengt een kleine naald waarmee zij iedereen om de beurt een injectie toedient. Geciteerd door Marek Kohn, *Dope Girls* (Londen 2001), 18. Op welk weekblad het *Journal* doelde, is mij onbekend.

denverwildering, degeneratie en een algemeen verval van waarden en normen. *La Comtesse morphine* is exemplarisch voor het genre: morfine figureert hier als de 'le vice à l'état pur' die een charmante jonge vrouw, bewonderd door Tout-Paris om haar fiere elegantie en prachtige gelaatskleur, in enkele maanden tijd transformeert 'à l'état de chose vague, bouffie, repoussante, innomable', alleen nog in staat tot het uitstoten van lettergrepen. Haar met zweren bedekte lichaam is 'décomposée avant la tombe', haar leven bestaat uit niet meer dan 'une sorte de hoquet spasmodique et un tremblement senile'.⁴⁰

Volgden, onder meer, Jean-Louis Dubut de LaForest met *Morphine* (1891), Talmeyr met *Les Possédés de la morphine* (1892), die ook als feuilleton in *Le Gil blas* verscheen, Victorien Du Saussay met *La Morphine* (1906), Léon Daudet met *La Lutte* (1907) en Comte d'Almond met *Six Années de morphinomanie* (1910). De Liedekerke, die ze allemaal gelezen heeft, spreekt van een gedateerd en vervelend pseudo-moralistisch genre van zeer geringe kwaliteit, vol al te groteske scènes en even sensationalistische als ongeloofwaardige personages die, zo dicteerde de moraal, aan het einde onherroepelijk te gronde gaan. In de regel wordt de held of heldin voorgesteld als het product van een decadente en corrupte maatschappij en wordt de moraal onderbouwd met 'feiten' en citaten uit medische en juridische verhandelingen die op semi-journalistieke en verontwaardigde toon worden aangedragen. In feite blijkt de drug echter vooral een excuus om zich een boek lang te buiten te gaan aan de meest fantastische verzinsels.⁴¹

Sommige van deze romans bevatten evenwel interessante passages, zoals die over een legerkapitein in Dubut Laforests *Morphine*, die ten prooi valt aan synesthetische verwarringen. Klinkers transformeren zich op rimbaldiaanse wijze tot kleuren, muziekinstrumenten en verschillende staten van geest, hetgeen het lezen van de krant voor hem tot een bizarre symfonie van kleuren, muziek en stemmingen maakt.⁴² Talmeyrs held 'centuplait ses jouissances d'artiste' met morfine. Als hij een schilderij bekeek en dan de ogen sloot, kwam de voorstelling voor zijn geestesoog tot leven en begonnen alle personages hun rol te spelen alsof de geschiedenis zich herhaalde. Hij amuseerde zich ook met de mentale reconstructie van paleizen en kastelen, waaraan hij dan naar wens torens, vleugels, ramen, hallen en decoraties toevoegde. Zoals altijd eindigen ook deze kunstmatige genietingen echter in ziekte en paranoia, 'tout redevenait noir et désert'.⁴³ De tekening die Théophile Steinlen bij Talmeyrs feuilleton voor *le Gil*

40 Zuivere zonde / tot een vaag, opgeblazen, afstotelijk, onnoembaar iets / ontbonden voor het graf / een soort spasmatisch hikken en seniel trillen. Mallat de Basidan (noot 26), geciteerd door De Liedekerke (noot 7), 106-107.

41 De Liedekerke (noot 7), 104 en 107-11.

42 Ibid., 108.

43 Verhonderdvoudigde zijn artistieke genietingen / alles werd zwart en verlaten. Talmeyr, *Les Possédés de la morphine* (Parijs 1892), 24-25, in De Liedekerke (noot 7), 262-63. Het genre bloeide vooral in Frankrijk, maar vergelijk noot 2 en bijvoorbeeld Robert Hitchens' *Felix: Three Years in a Life* uit 1902, een Engelse roman waarin alle gedroegerde onheil aan de Fransen wordt toegeschreven. Eline Vere leed onder 'vreemde fantazieën en hersenschimmen' die vaak uitliepen op 'theatrale illusies' waarin zij zich een actrice waande (noot 2, 362-63, 416-18 en 424), maar Couperus beschrijft dit als een pathologisch verschijnsel en laat in het midden of dit door de morfine werd gedempt of juist versterkt of veroorzaakt.

blas maakte, toont hoe zulke voorheen welgestelde estheten weinig florissant eindigen op straat.

De enige Nederlandse bijdrage aan het genre is de novelle 'Het klare gif' uit 1890, van Frits Lapidoth, een toentertijd bekende journalist met literaire ambities die van 1883 tot 1893 in Parijs verbleef. Lapidoth, die tot in alle details uitstekend geïnformeerd blijkt, verhaalt over een omhoog gevallen Russische, Cléopatra de Vescovato, die er een duivels genoeg in scheidt jonge vrouwen aan morfine te verslaven en hun ondergang te aanschouwen, om zo het 'verwoestingswerk' dat haar voormalige geliefde, een antisaristische anarchist, ooit met bommen was begonnen, voort te zetten met stillere, langzamere middelen. Een van de slachtoffers is de onschuldige Emilie, vrouw van een schilder, die door haar smaak voor het mondaine leven een 'banale' prooi blijkt. Pas wanneer haar onwetende, maar zeer verontruste man haar naar het platteland brengt, beseft zij hoezeer ze van de juiste weg was afgedwaald. Na een mislukte zelfmoordpoging wordt ze opgenomen in het Parijse Saint-Anne gesticht om te ontwennen. Terwijl haar man zich verdiept in de internationale morfine-problematiek knapt ze snel op en na haar genezing woont ze als 'bedrijvig huismoedertje' samen met naar man op Montmartre, ver boven het 'schijn-paradijs van Tout-Paris'. Cléopatra zagen zij nog eenmaal, in een operaloge, bezig een familielid van de tsaar met morfine te ondermijnen.⁴⁴

De moraal van al deze min of meer didactisch en afschrikwekkend bedoelde romans was ook voor tijdgenoten al duidelijk onoprecht, maar critici maakten zich desalniettemin zorgen over het averechtse effect dat zulke boeken onder vrouwelijke, en kennelijk erg goedgelovige en beïnvloedbare lezers zouden sorteren. Vooral medici vreesden dat ledige dames op ideeën werden gebracht en daadwerkelijk naar de naald zouden grijpen. In zijn *Morphinomanie et morphinisme* van 1897 bijvoorbeeld, toonde dokter Paul Rodet zich openlijk bevreemd voor een 'contagion par la livre': "Tous ces ouvrages sont entre les mains de gens inactif, oisifs, de femmes névrosées qui se délectent dans la lecture de romans décrivant des sensations nouvelles pour elles. La curiosité s'éveille bien vite chez tous ces êtres mal équilibrés, et ils ne tardent pas à transformer la description des sensations morphiniques en sensations vécues."⁴⁵

44 Frits Lapidoth, 'Het klare gif', in *Moderne problemen: Novellen*, Leiden 1890, I, 107-86 (citaten: 131, 137, 184-85). Drie jaar later verwerkte Lapidoth dezelfde elementen, aangevuld met een vademecum aan andere fin-de-siècle rareiteiten, in zijn tweedelige roman *Goëtia* (Leiden 1893), over de Russische Olga Kostroma die eerst Tout-St. Petersburg en dan Tout-Paris aan de ether, chloraal, morfine en opium helpt. Lapidoth keerde in 1893 terug naar Nederland, waar hij zijn intrek nam in een Haags pension waar eerder Couperus had gewoond en huwde met de dichteres Hélène Swarth (zie Jeroen Brouwers, *Hélène Swarth: Haar huwelijk met Frits Lapidoth 1894-1910* (Amsterdam 1985), 52-54). De 'melancholische' Swarth dichtte in 1891 ook over wijn, hasjiesj en morfine, zij het in een vergelijking met het troostend lied, in 'Bedwelming', in *Passiebloemen* (Amsterdam 1891), 73.

45 Besmetting door het boek / Al deze werken bevinden zich in de handen van niet-werkende mensen, van nietsnutten, neurotische vrouwen die zich verlustigen aan romans die nieuwe sensaties voor hen beschrijven. De nieuwsgierigheid ontwaakt al snel bij deze onevenwichtige wezens, en zij talmen niet om de beschrijving van morfinesensaties om te zetten in echt beleefde sensaties. P. Rodet, *Morphinomanie et morphinisme* (Parijs 1897), 19-20, geciteerd door De Liedekerke (noot 7), 111.

La morphinée

Het idee dat vooral het vrouwelijke geslacht weinig weerstand kon bieden tegen de verleidingen van de morfine, hoewel door geen enkel medisch of demografisch onderzoek gesteund, was gemeengoed in de late negentiende eeuw en werd voortdurend herhaald en bevestigd door zowel medici en journalisten als schrijvers en beeldend kunstenaars. Al in 1881 beweerde criticus Jules Claretie in *le Temps* dat vrouwen ‘qui réclament avec exaltation leurs droits’ uiteindelijk maar één nieuw en uniek recht krijgen: ‘le droit à la morphine’, en in 1883 verkondigde dezelfde krant als ‘une chose bien connue’ dat vooral mondaine en demi-mondaine vrouwen ‘un goût de plus en plus prononcé pour la morphine’ tentoonspreiden.⁴⁶ In 1884 noteerde Frédéric Gilbert verontrust in *le Gaulois* dat deze groeiende groep ‘Mithridates en jupons’ zich, bewapend met hun gouden naalden, inmiddels onkwetsbaar begonnen te voelen. In 1885 wist dokter Regnard dat ‘l’état de trouble intellectuel où elles tombent n’entrave pas leur existences comme celle d’un homme obligé de gagner sa vie’, dat zij daarom niet naar de dokter gaan en daarom ook niet in de statistieken terecht komen. En in 1886 schreef *le Figaro* dat er zo weinig mannelijke morfinomanen waren ‘parce que l’homme se défend mieux, travaille et fume’, terwijl vrouwen vallen voor de drug omdat ‘elle les soulage de leurs nerfs, les console de leur chagrins, et les endort dans des rêves de fortune et de plaisirs’.⁴⁷ ‘Joignez’, schreef ook de auteur van het artikel over de vijf oorzaken van morfinomanie in *le Gaulois* uit 1890, ‘que la femme est aussi forte pour satisfaire ses passions que faible pour y résister’.⁴⁸

In 1897 was het tijd voor paniek: het ging inmiddels om ‘toute la phalange de Cythère et de Lesbos’, om ‘femmes du monde, artistes, filles de joie de toutes classes, toutes les névrosées, toutes les déséquilibrées, tout cela sacrifie sur l’autel de la déesse Morphine. Le nombre en est incalculable, elles sont légion!’, aldus dokter Rodet.⁴⁹ Voor deze vrouwen voldeed de benaming ‘morfinomane’ niet meer. Naar de titel van Gilberts artikel uit 1884 ging het nu om een apart type, *la morphinée*, of anders kortweg om een *adepte*.⁵⁰ In het artikel over de oorzaken van de morfinomanie werd zij beschreven onder de kop ‘Spleen’:

46 Die in vervoering hun rechten opeisen / het recht op morfine // welbekend feit / een steeds duidelijker smaak voor morfine. J. Claretie, ‘Morphine’, *le Temps*, 4 oktober 1881 en anon., *le Temps*, 4 mei 1883, geciteerd door De Liedekerke (noot 7), 96-97.

47 Mithridates in japonnen / de staat van intellectuele verwarring waar zij toe vervallen hun bestaan niet zozeer hindert als dat van een man die de kost moet verdienen // omdat de man meer weerstand heeft, werkt en rookt / zij hun zenuwen ontlast, hun verdriet verzacht, en doet inslapen in dromen van rijkdom en genot. Gilbert (noot 11); Regnard (noot 19), 550; La Bruyère, ‘Les Morphinomanes’, *le Figaro*, 1 juni 1886, allen geciteerd door De Liedekerke (noot 7), 97-98.

48 Bedenk dat de vrouw even sterk is in het bevredigen van haar passies als zwak in het weerstaan ervan. Anon. (noot 17), 1.

49 De hele falanx van Cythera en Lesbos / vrouwen van de wereld, artiestes, meisjes van plezier uit alle klassen, alle neuroten en onevenwichtigen, allen offeren zich op het altaar van de godin Morfine. Hun aantal is onberekenbaar, het zijn er legio! Rodet (noot 45), 19-20.

50 Gilbert (noot 11).

Trente ans. Blonde. Très fine, très gracieuse. Jolie, d’une jolie femme un peu lassée. S’ennuie. A tout tenté pour se désennuyer; de ce qui est permis et de ce qui ne l’est pas. “Essayeuse” jusqu’aux moelles. Devait finir par essayer de la morphine. On aura assuré que ça troublait, que ça donnait des rêves étranges. Et maintenant, elle ne peut plus s’en passer. Elle a une collection de petits bijoux de seringues Pravaz; en argent torsadé, en or martelé, en or crocodilé, avec pierreries, sans pierreries.⁵¹

Injectienaalden en andere parafernalia van druggebruik werden een vorm van toegepaste kunst waar ledige, gefortuneerde dames mee pronkten, zo constateerde ook Regnard die zich voor een vervolgonderzoek in 1887 tot een fabrikant van chirurgische benodigdheden had gewend. Deze toonde hem ‘l’arsenal de la morphinomanie moderne, tel que le goût, le luxe ou l’esprit imaginaire de ses propres clients le lui a fait fabriquer’.⁵² Regnard toonde zich verbijsterd over de dure, heraldisch beschilderde en genummerde zilveren etuis met naalden van goud en geëmailleerde flacons voorzien van emblemen en gravures die rijke morfinomanen elkaar cadeau deden. De injectienaald was een object van fetisjisme geworden waarover zelfs een occultist als Joseph Péladan zich in 1892 meende te moeten beklagen: ‘La même femme qui eût pris un amant au siècle dernier prend une piqûre de morphine [...], la mignonne seringue remplace à la fois pour la dame d’aujourd’hui, l’amant et Dieu même.’⁵³

Péladans verontwaardiging sloot aan bij de groeiende verontrusting over het feminisme, die ook in de beeldende kunst haar sporen achterliet. Zoals Bram Dijkstra in zijn *Idols of Perversity* (1986) heeft laten zien, ontwikkelde het ideaal van de vrouw als een soort van ‘inwonende huishoudnon’ zich in de jaren 1860 tot een ‘cultus van invalidisme’. Vrouwelijke deugdzaamheid en spiritualiteit bleken uit een fragiel, kwijnend lichaam, een bleke gelaatskleur, extatische c.q. lusteloze oogopslag en totale passiviteit.⁵⁴ Papavers werden door schilders gewaardeerd om esthetische redenen, om hun felrode (in het geval

51 Dertig jaar. Blond. Erg bevallig, erg charmant. Mooi, van een beetje vermoeide schoonheid. Verveelt zich. Heeft alles geprobeerd om zich te vermaken; wat toegestaan is en wat niet. “Modestaaf” tot op het bot. Moet eindigen door morfine te proberen. Men heeft haar verzekerd dat het beroert, dat het vreemde dromen geeft. En nu kan ze niet meer zonder. Zij heeft een verzameling van kleine sieraden van injectiespuiten; in getordeerd zilver, in gedreven goud, ingelegd goud, met juwelen, zonder juwelen. Anon. (noot 17), 1.

52 Het arsenaal van de moderne morfinomanie, zoals de smaak, de luxe of de verbeeldingskracht van verschillende klanten hem hadden doen fabriceren. P. Regnard, *Sorcellerie, Magnétisme, Morphinisme, Délire des Grandeurs* (Parijs 1887), 314-18. Hans-Georg Behr, *Weltmacht Droge: Das Geschäft mit der Sucht* (Wenen/Düsseldorf 1983), 109, maakt melding van juweliers in Parijs, Berlijn, Wenen, Londen en New York die rond 1890 met goud ingelegde injectienaalden aanboden, en noemt met name de beroemde Fabergé die in 1894 naalden van zuiver goud aanbood, ingelegd met diamanten en email. Zie ook de *San Francisco Examiner*, 23 februari 1908, over luxeuze morfinesets die voor de kerst van 1907 door New Yorkse juweliers werden aangeboden, gereproduceerd in Cynthia Palmer en Michael Horowitz (red.), *Shaman Woman, Mainlain Lady: Women’s Writings on the Drug Experience* (New York 1982), 100. Vergelijk ook Lapidoth (noot 44), 135.

53 Dezelfde vrouw die in de vorige eeuw een minnaar nam, neemt nu een injectie morfine [...], het lieve spuitje neemt voor de dame van vandaag tegelijk de plaats van minnaar en God zelf in. J. Péladan, *Le Panthée* (Parijs 1892), 237.

54 B. Dijkstra, *Idols of Perversity: Fantasies of Feminine Evil in Fin-de-Siècle Culture* (New York/Oxford 1986), 3-63.

van de klapproos) of paarswitte kleur bijvoorbeeld, maar als maanbol of slaapkop liet het motief, toch al eeuwenlang een symbool van slaap, nacht en dood, zich ook goed combineren met dit vrouwbeeld. De suggestie van opiumgebruik maakte zowel haar ziekelijke verschijning als haar tranceachtige, etherische staat van geest verklaarbaar, zoals in het geval van Dante Gabriel Rossetti's *Beata Beatrix* van 1864-1879 (Tate Gallery, Londen), die hij niet als zomaar dood wilde voorstellen, maar als ontstegen aan het aardse.⁵⁵

Toen in de jaren rond 1870 de vrouwelijke seksualiteit werd herontdekt en het darwinisme opgang maakte, viel de geschilderde vrouw bijna letterlijk terug op aarde. Nu personifieerde zij de Natuur en de paradijselijke staat die aan alle beschaving vooraf zou zijn gegaan. De lege blik bleef, maar wees nu op de natuurstaat waarin zij zou zijn blijven steken, ongestoord door hogere hersenfuncties. En ook in dit beeld paste de papaver die, bij gebruik, zowel fysiek als mentaal een passieve en vegetatieve, 'natuurlijke' staat zou oproepen. In de latere negentiende-eeuwse kunst lijken vrouwen zich inderdaad als magneten aangetrokken te voelen tot papavervelden onder bleek maanlicht.⁵⁶

Van papavermeisje tot femme fatale

In reactie op groeiende feministische protesten tegen dergelijke 'ideaalbeelden', en onder invloed van een nieuwe sociaaldarwinistische angst voor de Natuur en alles wat naar terugval en degeneratie riekte, verviel de introverte vrouw tegen het einde van de jaren 1870 tot haar tegendeel. Haar tranceachtige blik stond niet meer voor deugdzaam spiritualiteit of een natuurlijke staat van geest, maar voor een gevaarlijke, hedonistische overgave aan lagere instincten die de evolutie zou kunnen doen keren. De *femme fatale* deed haar intrede, slechts uit op eigen genot en niet malend om alle mannen die zij daarbij in het verderf stortte. En opnieuw veranderde de papaver mee. In de handen van het lonkende meisje dat Thomas Cooper Gotch in 1894-95 schilderde, onder de titel *Death the Bride* (Alfred East Gallery, Kettering), is de bloem duidelijk een instrument van het kwaad geworden.

In Frankrijk gaf men inmiddels de voorkeur aan de vervaarlijker injectienaald. *La morphinée* werd de tegenpool van het dromerige papavermeisje. Zij vertoonde zich niet in toch nog altijd relatief onschuldige en poëtisch geladen papavervelden, maar liep binnenshuis rond met een injectienaald als nieuw attribuut. Zij personifieerde het schrikbeeld van ongewenste vrouwelijke eigenzinnigheid, was de zelfbewuste vrouw bij uitstek, een feministe pur sang, modern, geëmancipeerd en vastberaden zich haar nieuwe rechten, inclusief dat op

55 Jan Marsh, *Pre-Raphaelite Sisterhood* (Londen 1985) 216, herkent in dit postume portret van Elizabeth Siddal de pose en expressie van 'een verslaafde die het directe effect van een injectie voelt', al heeft de laudanumverslaafde Siddal zich waarschijnlijk nooit geïnjecteerd.

56 Dijkstra (noot 54), 83-108. Zie ook contemporaine saloncatalogi of jaargangen van tijdschriften als *The Studio*, *Royal Academy Pictures* en *Art et Décoration*.

morfine, niet te laten ontnemen. Hoewel nooit opgenomen in het classificatiesysteem Iconclass vormt zij een iconografisch minigenre op zich.⁵⁷ In de beeldende kunst gaat het onveranderlijk om vrouwen, meestal uit mondaine of demi-mondaine kring en schijnbaar zo tussen de twintig en dertig jaar oud. In de morfinomane die de Spaanse modernist Santiago Rusiñol, zelf morfinist, in 1894 in Parijs schilderde en later dat jaar in Barcelona tentoonstelde (nu Museo del Cau Ferrat, Sitges), zagen critici hun vermoedens van een verband tussen modernisme en moreel verval bevestigd.⁵⁸ Toch ligt zijn bedlegerige er tamelijk hulpeloos bij en lijkt zij vooral een gevaar voor zichzelf. In Parijs is de geschilderde *morphinée* veeleer een toonbeeld van vrijgevochten onafhankelijkheid. Zonder zich ook maar iets aan te trekken van de beschouwer gaat zij schaamteloos haar gang, zoals de *morphinée* die Caran d'Ache uitgestrekt op haar divan optekende, de ogen verborgen achter zwarte brillenglazen, of de demi-mondaine van Albert Guillaume, die zich, aan de kaptafel en met opvallende kamerjas, recht voor het oog van de beschouwer een naald in het dijbeen steekt.⁵⁹

Vaak ook stralen zij een verontrustende assertiviteit uit door de beschouwer recht in de ogen te kijken, alsof zij eenieder die hen het recht op morfine en een eigen leven wil betwisten zullen trotseren. Dat geldt bijvoorbeeld voor de morfinomanes die de van 1880 tot 1886 in Parijs werkzame Italiaan Vittorio-Matteo Corcos in 1899 schilderde. Beide doeken lijken sterk op elkaar, elk met een gefortuneerde dame, misschien wel dezelfde in een *before-and-after* opzet. Beiden zitten frontaal tegenover de beschouwer in een statige zetel, met een leeuwenvel onder de voeten en op de grond een opengevallen boek met gele omslag, een duidelijke verwijzing naar de gele omslagen van Franse decadente romans. De ene (op een verloren gegaan doek) leunt iets naar voren om de beschouwer des te dieper in de ogen te kijken, zelfbewust, maar misschien ook wel wat schuld bewust, de benen kuis naast elkaar, de handen gevouwen, met

57 Zie www.iconclas.nl. De morfinomane zou geclassificeerd kunnen worden onder nummer 41 C 751. In de beeldende kunst werd, langer dan in de literatuur, voortgeborduurd op een romantisch oriëntalisme. Net zoals romantische schrijvers woorden als opium, hasjiesj, koffie en thee losjes gebruikten om verder drugloze scènes enig oriëntaalse *couleur locale* te geven – zie Emanuel J. Mickel, *The Artificial Paradises in French Literature* (Chapel Hill 1969) –, zo suggereren de meeste waterpijpen in de kunst weinig meer dan een exotische wereld. Werk van negentiende-eeuwse morfinomanen zelf lijkt tamelijk zeldzaam, in tegenstelling tot de twintigste eeuw (zie noot 3). Voor zover mij bekend werd de eerste tekening van een verslaafde pas, en als zodanig gepubliceerd in 1901, door psychiater Marcel Réja, 'L'Art malade: Dessins des fous', *Revue universelle* 1 (1901) 40, 944, die dit 'document' van belang achtte omdat het de interpretaties van niet-verslaafde kunstenaars aan authenticiteit zou ontbreken.

58 Tent.cat. *Els Quatre Gats: Art in Barcelona around 1900* (Princeton, Art Museum, Princeton University, 1978). Zie ook Robert Hughes, *Barcelona* (New York 1991).

59 Caran d'Ache, zoals beschreven, en Guillaume zoals gereproduceerd door De Liedekerke (noot 7), 98, resp. 69. Beide werken heb ik vooralsnog niet kunnen lokaliseren of dateren. Guillaume's scène doet sterk denken aan een passage uit León Daudets *Les "Kamtchatka": Moeurs contemporaines* (Parijs 1895), 152: 'Tout en causant, elle avait préparé sa dose. Elle révéla sa jupe sans pudeur, montra une jambe infiniment maigre, abaissa son bas noir et piqua vivement: "Là, je suis lestée." (Al keuvlend had zij haar dosis klaargemaakt. Zonder schaamte trok zij haar rok omhoog, onthulde een verschrikkelijk mager been, liet haar zwarte kous zakken en stak hard toe: 'Ziezo, ik zit vol.')

Afb. 1 Twee Parijse dames demonstreren het hoe en waarom van morfinegebruik. Kleurengravure naar Georges Moreau de Tours, *Les Morphinées*, gepubliceerd in *Le Petit journal*, 21 februari 1891.

naast haar op een tafeltje de injectienaald. De ander (in een particuliere collectie) hangt achterover, de benen zijwaarts en over elkaar, de armen breeduit over de leuningen, en kijkt de beschouwer aanmatigend aan met de vermoeide oogopslag van een femme fatale, uitgeput na gedane zaken.⁶⁰

Wat die gedane zaken betroffen, werd aan de verbeelding overgelaten. Volgens een Italiaanse criticus wachtte Corcos' (hier als tweede beschreven) morfinomane op 'una festa segreta di avventure romantiche e di intimità voluttuosa', al zijn daar op het doek geen aanwijzingen voor te vinden.⁶¹ Maar seks en drugs vormen een oud duo, en in het geval van morfine blijkt het dan vooral om lesbische relaties te gaan. Al in 1886 schilderde Georges Moreau de Tours een doek getiteld *Les Morphinées* (huidige verblijfplaats onbekend) met twee jonge vrouwen in een Parijs appartement [afb. 1]. Baju zette het in *Le Décadent* als volgt in context: 'Affinements des appétits, de sensations, de goût de luxe, de jouissances; névrose, hystérie, hypnotisme, morphinomanie, charlatanisme scientifique, schopenhauerisme à l'outrance, tels sont les prodromes de l'évolution sociale.'⁶² Baju's excuserende toon was vijf jaar later onacceptabel voor

60 Tent.cat. *Vittorio Corcos: Il fantasma e il fiore* (Livorno, Museo Civico G. Fattori, 1997), nr. 33.

61 Een geheim feest vol romantisch avontuur en wulpsse intimiteit'. Giuseppe Portigliotti, 'L'ebbrezza nell'arte', *Emporium* 29 (1909) 173, 380. Vergelijk Lapidoth (noot 44), 138.

62 Verfijning van de smaak, van sensaties, van het verlangen naar luxe, van genot; neurose, hysterie, hypnotisme, morfinomanie, wetenschappelijke charlatanerie, excessief schopenhauerisme, dat zijn de eerste symptomen van de sociale revolutie. La Rédaction [Baju], 'Aux lecteurs', *Le Décadent littéraire et artistique*, 10 april 1886, geciteerd door Jacques Lethève, *Impressionnistes et symbolistes devant la presse* (Parijs 1959), 188.

de redactie van *le Petit Journal*. Bij een paginagrote reproductie werd boos uitgelegd hoe de ene *morphinée* demonstreert waar zij de naald in haar bovenarm zal verzinken om zich bij haar al aan 'het gif' bezweken metgezellin 'au pays des mauvais songes' te voegen. Wat de redactie vooral stoorde was Moreau's momentkeuze: 'Le peintre devrait nous les montrer hâves et flétries telles qu'elles seront dans quelques mois; peut-être eût-il ainsi contribué à la guérison des malheureux qui, dans leur criminelle folie, sont en train de vicier le sang pur de la France.'⁶³

De verontwaardiging van *le Petit Journal* betrof niet alleen het kennelijk onpatriottische druggebruik van deze genotzuchtige dames, maar ook hun samenzijn zonder mannen. Die laatsten vermoedden al snel tegen hen gerichte samenzweringen, maar werden ook geïntrigeerd door wat zich in die dameskransjes misschien wel allemaal niet afspeelde. Dijkstra heeft laten zien hoe de uitgeputte toestand van 'de bezweken vrouw' al in de jaren 1870 werd toegeschreven aan het zich permitteren van solitaire genoegens, en hoe deze verdenking vervolgens werd aangevuld met tal van geschreven en geschilderde aanwijzingen voor een nymfomane voorkeur voor leden van de eigen sekse.⁶⁴ Aldus ontstond de verdenking dat de deelnemsters aan morfine- of injectiekransjes, die 'hele falanx van Cythera en Lesbos', zich aan meer genietingen overgaven dan die van de drug alleen.

De laatste toevlucht

En daar kon al helemaal niets goeds van komen. Dan ontstonden poelen van verderf, broedplaatsen van feminisme, druggebruik en tegennatuurlijke seks tegelijk – een prachthema waar de morfineliteratuur zich met veel genoeg en verbeeldingskracht aan verlustigde. Alphonse Daudet, zelf verslaafd, schetste de situatie al in 1883 als volgt: 'Quand elles se réunissent, chacune de ces dames apporte son petit étui d'argent, avec l'aiguille, le poison... et puis crac! sur le bras, dans la jambe ...'.⁶⁵ Een dergelijke scène zal ook schilder Albert Maignon hebben aangesproken. Zijn *Morphine* (verblijfplaats onbekend), een succes op de Salon van 1905 en prompt gereproduceerd in *L'Illustration*, gaf op treffende wijze vorm aan opwindende mannelijke fantasieën [afb. 2]. In een schemerige kamer waar de parafernalia van het morfinegebruik op de tafel naast het theeservies staan, geven drie voluptueuze jonge vrouwen zich over aan het ero-

63 In het land van slechte dromen / De schilder had ons moeten tonen hoe mager en bleek zij over enkele maanden zullen zijn. Misschien had hij zo bijgedragen aan de genezing van de ongelukkigen die, in hun criminele waanzin, bezig zijn het zuivere bloed van Frankrijk te bederven. Anon., 'Les Morphinées', *Supplément illustré du Petit Journal*, 21 februari 1891, 8. Zie ook de *Catalogue illustré du Salon de 1886* (Parijs 1886), 129.

64 Dijkstra (noot 54), 64-82 en 129-59.

65 Wanneer zij samenkomen, brengt ieder van deze dames haar kleine zilveren etui met zich mee, met de naald, het gif ... en dan hup, in de arm, in het been ... A. Daudet, *L'Évangéliste* (Parijs 1883), 275. Zie ook noot 12 en 59.

Afb. 2 'Injectiekransjes' kregen in de beeldvorming vaak een erotische connotatie. Reproductie naar Albert Matignon, *Morphine*, 1905, gepubliceerd in *L'Illustration*, 29 april 1905.

tisch delirium dat de morfine in hen wakker maakt. Een is er al bezweken en voorover op de bank gevallen, terwijl een ander zich in haar volle glorie presenteert aan de derde, die al aanstalten maakt om haar te benaderen.⁶⁶

Matignon gebruikte alle clichés die de morfineliteratuur al eerder had ingezet, maar de beeldende kunsten hadden ook andere manieren om de boodschap over te dragen. De angst voor het feminisme nam in het fin-de-siècle dermate toe, dat de vrouw in de beeldende kunst niet alleen steeds vaker vergezeld ging van slangen en katten, maar ook zelf steeds meer bestiale trekken kreeg, zoals Dijkstra met veel voorbeelden heeft geïllustreerd. De *femme fatale* werd een sirene, sfinx, vampier of ander pervers roofdier, spelend op de rand van dood en genot.⁶⁷ En ook deze 'idolen van perversiteit' lieten zich goed combineren met morfine. De omslag die Manuel Orazi ontwierp voor Saussay's roman *La Morphine: Vices et Passions des Morphinomanes* van 1906, toont een agressieve, katachtige sfinx die de beschouwer uitdagend aanstaart, welhaast kwijlend van lust om hem, en met hem de beschaving in het algemeen, met haar grote klauwen te verscheuren, en dat terwijl het boek in feite draait om een verslaafde man die zijn vrouw vermoordt als ze een weinig geld voor het huishouden probeert achter te houden.⁶⁸

Verenigd met de vleermuis manifesteert de *femme fatale* zich als een op wraak beluste vampier. De Münchener kunstenaar Wilhelm Schade maakte dankbaar gebruik van dit bleke wezen van de nacht voor zijn verbeelding van *Die letzte Zuflucht: Morphinum* (verblijfplaats onbekend). De *Leipziger Illu-*

66 *Catalogue illustré du Salon de 1905* (Parijs 1905), 10, en *L'Illustration*, 29 april 1905.

67 Dijkstra (noot 54), 272-351.

68 De Liedekerke (noot 7), 105, en Barbara Hodgson, *In the Arms of Morpheus* (Buffalo 2001), 98.

strirte Zeitung, die het doek in 1896 reproduceerde [afb. omslag], beschreef het als een 'durch und durch echt modernen Vorstellung' waarin de feiten 'in echt poëtische Stimmung übersetzt' waren.⁶⁹ Schades vampier biedt teder bescherming aan een wanhopige seksegenote. Boos om het onrecht dat haar zuster zal zijn aangedaan, biedt zij haar met grimmige blik verlossing in de vorm van een injectie. Waarschijnlijk lijft zij haar zo ook in bij een groeiend leger vampieren wier wraak op de mannen toch niet lang meer zal worden uitgesteld.

Schade bracht alle misogynie clichés van het fin-de-siècle bij elkaar in een onheilige drie-eenheid van femme fatale, feministe en morfinomane, extra gepeperd met wat vampirisme en Lesbos en dat alles verenigd rond de injectienaald die ook in de compositie letterlijk centraal staat. Zoveel duidelijkheid was echter allang niet meer nodig. Volgens Dijkstra was de associatie van vrouw en drugs indertijd al zo sterk, dat de parafernalia van het gebruik niet eens meer in beeld hoefden te worden gebracht. Titels als *Femme fatale*, *Damnée* of *Fleur du mal* volstonden om in de laat negentiende-eeuwse verbeelding een heel complex van associaties op te roepen, waar morfinomanie als vanzelfsprekend deel van uitmaakte.⁷⁰ 'La drogue, bien sûr, n'est pas son seul vice', schreef ook De Liedekerke: 'Mais la morphine fait, en quelque sorte, partie de sa garde-robe, de sa panoplie de femme fatale. C'est la touche finale de la personnage.'⁷¹

Een nieuw begin

Hoewel de eeuwwisseling op veel gebieden het afscheid van de decadentie inluidde, verdween de morfinomane niet onmiddellijk uit beeld. Ook na 1900 waren er nog schrijvers en kunstenaars die zich, met drugs als alibi en onder het mom van belering, te buiten gingen aan wilde fantasieën. Toch trad er ook een verandering op. Geconfronteerd met de medische realiteit, een groeiende zorg om de volksgezondheid en een groeiende weerstand tegen decadente uitwassen, werd verslaving in toenemende mate beschouwd als een ziekte, ook in de kunst. De suggestie van sensueel genot maakte plaats voor een aangrijpend realisme waarmee de ellende van verslaving op bijna klinische wijze in beeld werd gebracht. De *Morphinomane* die Eugène Grasset in 1897 lithografeerde, getuigt van deze omslag [afb. 3]. De twee morfineverslaafdes die Picasso in 1900 portretteerde (particuliere collectie) zijn net zo weinig glamoreus als zijn absintdrinksters, zwalkend over straat, leunend op een schimmige figuur in een donkere mantel, duidelijk in een vergevorderde staat van moreel verval.⁷²

69 door en door echt moderne voorstelling / tot waarlijk in het poëtische vertaald. 'Fd.', 'Die letzte Zuflucht: Gemälde von Wilhelm Schade', *Illustrierte Zeitung* 106 (18 april 18, 1896) 275, 464.

70 Dijkstra, brief aan de auteur, San Diego 19 oktober 1995.

71 Drugs zijn zeker niet haar enige ondeugd. Maar morfine maakt, zogezegd, deel uit van haar garde-robe, van haar wapenrusting als femme fatale. Het is de final touch van het personage. De Liedekerke (noot 7), 100-101.

72 Gereproduceerd in John Richardson, *A Life of Picasso* (Londen 1991-96), I, 168.

Afb. 3 Tegen het einde van de negentiende eeuw verschoof het accent van het genot naar de ellende die morfine bracht. Eugène-Samuel Grasset, *La Morphinomane*, ook wel *La Morphinomaniacque* of *Le Morphineuse* genoemd, 1897, chromolithografie, 41 x 30 cm, Bibliothèque d'art et d'archéologie, Fondation Jacques Doucet, Parijs.

Vlak voor de eerste wereldoorlog, tenslotte, schiep de Argentijnse beeldhouwer Pedro Zonza-Briano nog een stenen beeld van *Les Morphinomanes* (verblijfplaats onbekend), dat werd geëxposeerd op de Exposition des Beaux-Arts van 1913.⁷³ Ook hier bezwijken drie vrouwen in elkaars armen, zij het, zo komt mij voor, ditmaal niet in een erotisch delirium, maar uit ellende die staat afgetekend op hun gezichten. Wellicht gaat het om een moeder die samen met haar jongste dochter haar oudste in haar lijden ondersteunt. Het is een scène die Couperus en Van Eeden waarschijnlijk meer zou hebben aangesproken dan al die eindimensionale vertellingen waarin morfine als instrument van feminien genot en feministisch kwaad de hoofdrol mocht spelen.⁷⁴

Jos ten Berge, *Kunstgeschiedenis*, Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam

jp.ten.berge@let.vu.nl

73 Gereproduceerd in de *Catalogue illustré, Exposition des Beaux-Arts* (Parijs 1913), 190.

74 Hetzelfde paradoxale mengsel van glamour en ontarding was in het fin-de-siècle van de twintigste eeuw, rond 1996-1997, opnieuw reden voor ophef, toen verschillende modefotografen de 'junkie-look' introduceerden. In de iconografie van deze 'heroin chic' ontbrak echter de injectienaald. Zie Christine Cauchon Summer, 'Tracing the Junkie Chic Look', *Psychology Today* 29 (1996) 5, 14.